

Олена Козинець

(м. Чернігів)

Підготовка військових кадрів Російської імперії у II чверті XIX століття (за наративними джерелами)

Підготовка військових кадрів Російської імперії у другій чверті XIX століття є частиною процесу, який починається у глибоку давнину. І лише на початку XVIII століття в Росії відбувається становлення спеціальної військової освіти та системи підготовки військових кадрів. Протягом тривалого часу існування в Російській імперії регулярної армії, уряд приділяв значну увагу підготовці військових кадрів. До XIX століття система військової освіти розвивалася досить нерівномірно, і лише за часів правління імператора Миколи I набула завершеного вигляду. У другій чверті XIX століття військовим навчальним закладам був даний новий устрій, нові статuti, в результаті введення яких, система підготовки військових кадрів зазнала значних змін.

Відношення до військової політики Миколи I в різних соціальних і національних прошарках Російської імперії було неоднаковим, як неоднаковим було і особисте відношення до Миколи I та тих заходів, що вживав його уряд.

Важливою умовою наукової розробки певної проблеми, в тому числі і підготовки військових кадрів, є всебічне вивчення та аналіз джерел. Для вивчення цієї проблеми можуть бути залучені джерела різних типів та видів. В даній розвідці основну увагу ми приділяємо джерелам особистого походження (мемуарам, спогадам, щоденникам), оскільки саме вони дозволяють досліджувати будь-яку проблему не стільки ззовні, скільки зсередини. Такий підхід до проблеми підготовки військових кадрів в означений період дослідниками не використовувався.

Джерела особистого походження як різновид історичних джерел мають власну історію розвитку. На думку російського дослідника А.Г. Тартаковського, розквіт мемуарної творчості припадає на другу третину XIX

століття, і в цей же час відбувається набуття нею культурно-історичного статусу. Разом із збільшенням кількості мемуарів, спогадів покращується їх якість, а саме в цей час починають складатися цілі комплекси мемуарних творів з чітко окресленою проблематикою. Так, з'являються театральна мемуаристика, літературні мемуари, і саме головне, що нас цікавить, з'являються “офіцерські військово-походні записки, як особливий різновид мемуаристики другої третини ХІХ століття” [1].

Доля мемуарів та їх сприйняття як історичного джерела в різні часи була неоднаковою. На середину ХІХ століття значення та роль джерел особистого походження визначалися на основі тих понять, які були закладені ще у ХУІІІ столітті В.М. Татищевим, М.М. Щербатовим, І.М. Болтіним та іншими істориками. В цей час вважалося, що джерело потрібно, по-перше, зробити відомим, а по-друге, при його вивченні піддати критиці. В середині ХІХ століття ці положення були доповнені П.П. Пекарським, який вважав, що насамперед потрібно з'ясувати та вивчити особу автора, зрозуміти, чому він писав про одне і не згадував про інше, чим пояснити його погляд на факти, події, які були предметом уваги [2].

У другій половині ХІХ століття джерела особистого походження стають предметом ще більшої уваги. Їх характеризували в оглядах основних джерел з історії Росії, у передмовах до публікацій мемуарів, а також у курсах лекцій. Однією з ґрунтовних праць цього часу є робота Д.І. Чечуліна, який вважав, що мемуари одне з найважливіших історичних джерел і доводив, що лише за допомогою них ми можемо краще зрозуміти минуле [3]. Так були закладені першооснови вивчення мемуарної спадщини.

Погляди на джерела особистого походження, їх місце і роль в ряду історичних джерел розвивалися тривалий час, постійно ускладнювалися, виникали суперечки між вченими з приводу термінології, методів критики. А, між тим, мемуари, щоденники, спогади несли в собі важливу інформацію, для дослідження минулого. На сьогоднішній день джерела особистого походження

вважаються рівноцінними джерелами поряд з іншими різновидами історичних джерел.

Взагалі, джерела по вивченню підготовки військових кадрів можна класифікувати за найбільш поширеним видовим критерієм. Так, за типом переважна їх більшість відноситься до письмових джерел, які в свою чергу поділяються на нарративні (мемуаристика, епістолярії, періодичні видання та публіцистика) та документальні (законодавчі матеріали, офіційна статистика, документи діловодчого характеру тощо). Подібна класифікація джерел є найбільш універсальною та загальноприйнятою. Предметом нашої уваги в даній розвідці є нарративні джерела.

Спробуємо проаналізувати кожну групу джерел і пояснити обрану нами їхню ієрархію. Мемуари як джерела особистого походження дозволяють більш глибоко дослідити цілий ряд сторін, особливо внутрішніх, історичного процесу, а також, відношення сучасників до проблем підготовки військових кадрів та комплектування армії Російської імперії. Сучасники, створюючи мемуари, спогади, щоденники прагнули передати дух того часу, який панував у суспільстві. Важливість джерел особистого походження для наступних поколінь розуміли і самі автори. Так, сенатор О.Д. Боровков зазначав: “якби кожен глава родини, а особливо відомої, вів журнал свого життя та своєї родини, тоді б для історика існували багаті матеріали. Державні акти не можуть дати докладних відомостей ні про особу, яка прославилася, ні про події, які заслуговують на особливу увагу – відомості про них мають бути доповнені свідченнями сучасників”[4]. Тому що матеріали офіційного діловодства (звіти військового міністерства, головних управлінь військового відомства, офіційне листування і таке інше) висвітлюють лише один бік справи – офіційний і саме про нього надають уяву.

Джерела особистого походження сприяють формуванню більш цільної уяви про певну епоху, подію, факт, в даному випадку про підготовку військових кадрів у другій чверті XIX століття. Будь-яке інше джерело може

висвітлити окремі сторони процесу підготовки військових кадрів, але, як правило, такі джерела не дають нам можливість реконструкції загальної обстановки, в якій відбувався цей процес. Мемуари складають виключну цінність для вивчення рис характеру та психології монархів, видатних воєначальників, роль яких в процесі підготовки військових кадрів Російської імперії досить вагома. Таким чином, прослідкувати взаємовплив та взаємозв'язок суспільства з таким важливим соціальним інститутом, як армія, нам допомагають переважно джерела особистого походження.

Кожен з видів джерел, які відносяться до джерел особистого походження, мають не тільки позитивні, але й негативні сторони. Специфікою джерел особистого походження є суб'єктивність, тому при роботі з ними від дослідника вимагається дуже обережне і критичне ставлення до інформації, яку вони містять. Так, наприклад, якщо порівняти щоденники та мемуари, то можна зробити висновок, що відомості у щоденнику будуть більш достовірними, ніж у мемуарах. Автори щоденників пишуть їх по гарячих слідах, тому для них властива свіжість сприйняття, більш достовірний опис подій і тому така інформація заслуговує на увагу і потребує незначної перевірки у вигляді співставлення з іншими джерелами. Мемуари (спогади), пишуть через певний час, у зв'язку з цим деякі деталі можуть бути забутими, події – переплутаними, не точно згаданими внаслідок особливостей пам'яті. Але в той же час, у спогадах, порівняно зі щоденниками, події висвітлюються більш систематично і присутнє відношення автора до подій, фактів, осіб, що згадуються.

Потрібно підкреслити, що значна кількість спогадів була опублікована у другій половині XIX століття, але в той же час мемуари випускників та викладачів військових навчальних закладів, представників дворянства та інших станів, за виключенням деяких робіт, практично, не залучалися до аналізу системи підготовки військових кадрів та військової освіти, її впливу на подальшу долю випускника. Для більшості вихованців військових навчальних закладів отримана освіта стала визначальною, незалежно від того, ким вони

стали в житті – військовими чи ні. Переважна більшість авторів – це особи, які досягли високого положення як у військовій, так і в цивільній службі, і, на нашу думку, це не випадково.

Джерела особистого походження з питань підготовки військових кадрів у другій чверті XIX століття включають такі напрямки: спогади про минуле життя. Як правило, – це мемуари загального характеру, які характеризують розвиток російської армії в цілому, її окремих частин, військових навчальних закладів тощо; порівняння основних рис військової політики другої чверті XIX століття з основними рисами військової політики 1880-х років, тобто з тим часом, коли була написана переважна більшість спогадів; порівняння “колишніх” кадетських корпусів (які існували до реформи Д.О. Мілютіна) з військовими гімназіями.

Авторів цього виду джерел можна класифікувати у такий спосіб: колишні випускники військових навчальних закладів; офіцери-викладачі, педагоги закладів військової освіти; сучасники, військові та державні діячі.

Якщо взяти до уваги останній класифікаційний підхід, а саме: на перше місце поставити пряме відношення автора до військових навчальних закладів, армії взагалі, то перша підгрупа джерел буде найчисельнішою. Серед спогадів колишніх вихованців військових навчальних закладів можна виділити спогади М.К. Імеретинського [5], який навчався у Пажеському корпусі і дає змогу через свої спогади проникнути в побут, життя, особливості виховання та освіти пажів другої чверті XIX століття. Викликають значний інтерес спогади Д.Дарагана [6], який навчався в Пажеському корпусі в 30-х роках XIX століття і його згадки про ті часи містять цікаву інформацію не тільки про зміни, які відбувалися в корпусі на межі 20-30-х років XIX століття в рамках загальнодержавної політики імператора Миколи I, але й про відношення до тих змін як пажів, так і їх вихователів.

У нашому розпорядженні знаходяться спогади не тільки вихованців Пажеського корпусу, а й Імператорської Військової академії, Михайлівського

Артилерійського училища, кадетських корпусів, як столичних, так і губернських. Зокрема, це спогади Людвіга Людвіговича Драке [7], Павла Андрійовича Крижанівського [8], Леоніда Олексійовича Ушакова [9], Олексія Миколайовича Корсакова [10], Володимира Георгійовича фон Бооля [11], Дмитра Антоновича Скалона [12], Миколи Іраклієвича Воронова [13], Модеста Івановича Богдановича [14] та багатьох інших. Спогади вихованців військових навчальних закладів дають яскраве уявлення про військові навчальні заклади як місце підготовки офіцерських кадрів другої чверті XIX століття, їх місце в суспільному житті країни. Основною темою спогадів, щоденників є внутрішній світ, атмосфера, побут у військових навчальних закладах, звичаї, поняття товарищескості та військової гідності, мова також йде про особливості виховання та освіти, про тих, з ким навчалися разом.

Найбільш цікавими серед спогадів офіцерів-викладачів, військових педагогів можна визначити спогади Миколи Сергійовича Голицина [15], Костянтина Володимировича Зайковського [16], Івана Романовича Тимченко-Рубана [17], Д.О. Мілютіна [18]. Спогади педагогів, вихователів допомагають нам подивитись на життя та побут вихованців військових навчальних закладів з іншого боку, оцінити перетворення, які проходили в сфері військової освіти та підготовки військових кадрів з точки зору професіоналів.

Окрему підгрупу мемуарів складають спогади сучасників, які за родом своєї служби не мали професійного відношення до військового відомства, до армії, але мали свої власні думки та висловлювали їх з приводу політики, яка проводилась у другій чверті XIX століття у військовій галузі. Тут потрібно відмітити спогади Л.В. Дубельта [19], який мав власний погляд на процес підготовки військових кадрів. Також, в нашому розпорядженні є спогади та щоденники іноземців. Вони є різноманітними за проблематикою, манерою викладення матеріалу, але автори, в основному, фіксували ті сторони російського життя, які не помічалися підданими Російської імперії. Цей факт заслуговує дуже уважного і ретельного аналізу. Найбільш відомими є записки

французького письменника, маркіза А. де Кюстіна [20], вюртембергського генерала Ф.В. Бісмарка [21] та інших.

Основні теми спогадів, які дійшли до нас як на сторінках періодичних і окремих видань, так і ті, що зберігаються в архівосховищах, - це, переважно, опис атмосфери у військових навчальних закладах, побуту, навчання, уявлення про службу, відомості про взаємовідносини між вихованцями, вихованцями та вихователями і таке інше. Особливе місце в спогадах відводиться імператору Миколі I. Особливо теплими є спогади тих сучасників, які писали свої записки у 80-х роках XIX століття. Саме в цей час система військової освіти, запроваджена Д.О. Мілютіним, зазнає змін, відбувається повернення до кадетських корпусів та тієї системи військових навчальних закладів, які існували в першій половині XIX століття. І не випадково, що саме в цей час колишні вихованці військових навчальних закладів пишуть та друкують свої спогади. В більшості випадків це дало змогу авторам не тільки послідовно описати роки своєї молодості, але й порівняти колишню систему військової освіти з тією, що була започаткована в другій половині XIX століття. Звісно, не всі сучасники схвалювали систему виховання та освіти, яка існувала в другій чверті XIX століття. Були й такі, хто негативно відносився до всіх сторін корпусного життя, системи військової освіти. Саме співставлення різних точок зору допомагає дістатися більш об'єктивних концептуальних рішень проблеми, що досліджується.

Таким чином, вивчення та аналіз джерел особистого походження дозволяє в значній мірі реконструювати суспільну думку щодо оцінки кроків уряду в галузі військової освіти, реформи комплектування збройних сил за часів правління імператора Миколи I. Джерела цього виду містять відомості про спосіб життя у військових навчальних закладах, армійських частинах, про зв'язок армії з суспільством, про військовий побут та вдачу російського офіцерського корпусу.

Наступний вид джерел, які становлять інтерес для вивчення історії підготовки військових кадрів – це періодика та публіцистика. На сторінках періодичних видань, як військових, так і суспільно-політичних, були відображені, до деякої міри, життя та служба офіцерів, проблеми військової освіти та комплектування армії.

Найпопулярнішим серед військових видань з другої половини XIX століття був часопис “Военный сборник”, на сторінках якого друкували матеріали, які містили інформацію не тільки про реальний стан армії, але й формували уяву про її минуле. Так, до сторіччя з дня народження імператора Миколи I на сторінках “Военного сборника” виходить стаття, автор якої побажав залишитись невідомим [22]. Робота присвячена розгляду загального стану армії другої чверті XIX століття, важливою частиною якої були військові навчальні заклади. Провідне місце в створенні належного устрою армії автор відводить імператору Миколі I. Останній, виявляючи особливу турботу про кадетські корпуси, їх вихованців, опосередковано впливав на формування особистості останніх.

Важливе значення та велику інформативність у висвітленні питань військової освіти мав часопис “Педагогический сборник”, який видавався з 1864 до 1917 років. Тут регулярно друкувалися статті, в яких мова йшла про зміни, перетворення у військових навчальних закладах, також матеріали, присвячені ювілеям різних закладів військової освіти. Дореволюційна бібліографія має систематичний покажчик статей, які друкувалися у даному часописі [23].

Також багато публікацій, які в той чи інший спосіб торкаються зазначеної проблеми, містяться на сторінках таких періодичних видань, як “Русская старина”, “Исторический вестник”, “Русский архив” та інших.

Для вивчення питань підготовки офіцерських кадрів особливе значення мають звіти та огляди з історії конкретних військових навчальних закладів, які видавалися до ювілейних дат. До числа таких нарисів можна віднести роботи

О.П.Карабанова, М.О.Ломана, П.П.Карцова, О.Н.Поліванова та інших [24]. В цих працях відображена фактична історія розвитку кадетських корпусів та інших військових навчальних закладів від часу їх заснування до початку ХХ століття. Як правило, провідною темою таких видань була роль імператорського дому в історії того чи іншого закладу. Хоча в більшості зазначених робіт відсутній аналіз випусків, стану учбово-виховного процесу, але в той же час велика увага в них приділялася характеристиці тієї ролі, яку відігравали ці заклади в забезпеченні російської армії освіченими офіцерами, серед яких з часом сформувалося немало видатних воєначальників. В деяких роботах, наприклад М.О. Ломана, містяться дані про випускників за 100 років, детально описаний учбовий процес та побут кадетів.

Таким чином, проведений аналіз наративних джерел з історії підготовки військових кадрів Російської імперії другої чверті ХІХ століття дозволяє зробити висновок, що наявні джерела з визначеної проблематики є досить різноманітними. Це перш за все джерела особистого походження, опубліковані та ті, що зберігаються в архівах, а також матеріали періодичних видань. Оскільки ми намагаємося досліджувати проблему підготовки військових кадрів не стільки ззовні, скільки зсередини, то провідне місце відводимо джерелам особистого походження, а саме мемуарам, щоденникам, спогадам. Враховуючи специфіку цих джерел, застосовуючи при їх використанні правила зовнішньої та внутрішньої критики, потрібно звернути увагу на те, що тільки джерела особистого походження дозволяють досліднику зрозуміти ту епоху, яка є предметом вивчення, відчувати її дух, атмосферу і, подолавши суб'єктивізм, властивий цим історичним джерелам, реконструювати епоху, явище, процес у більш повному обсязі.

Джерела та література

1. Тартаковский А.Г. Летописец или “просто человек” // В раздумьях о России (XIX век). - М.,1996. - С.75.
2. Пекарский П.П. Русские мемуары ХУІІІ века // Современник. – 1856. - №4. – С.53-90; №5. – С.29-62; №8. – С.63-120.
3. Чечулин Д.И. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. – СПб.,1891.
4. Боровков А.Д. Автобиографические записки // Русская старина. – 1898. - №9. – С.549.
5. Имеретинский Н.К. Пажеский корпус в 1843-1848 гг. Записки старого пажы // Русский вестник. – 1887. – №8. – С.663-703; №9. – С.221-254.
6. ЦДІАУК. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233.
7. Драке Л.Л. Кадетский быт 50-х годов. – СПб.,1911. – 32 с.
8. Крыжановский П.А. Штрихи из прошлого // Исторический вестник. – 1915. - №8. – С.453-471.
9. Ушаков Л.А. Корпусное воспитание при императоре Николае I // Голос минувшего. – 1915. - №6. – С.90-133.
- 10.Корсаков А.Н. Воспоминания московского кадета // Русский архив. – 1879. - №7. – С.304-326; 1880. - №2. – С.449-473; 1882. – №2. – С.358-376.
- 11.Бооль В.Г. Воспоминания педагога // Русская старина. – 1904. - №3. – С.615-630; №4. – С.111-123; №5. – С.379-392; №7. – С.213-227; №8. – С.287-305; №9. – С.578-593; №10. – С.74-101; №11. – С.300-348.
- 12.Скалон Д.А. Воспоминания // Русская старина. – 1907. - №9. – С.516-526; №11. – С.75-81; 1908. - №3. – С.692-709; №4. – С.185-195.
- 13.Воронов Н.И. Воспоминания об императоре Николае I и его семье бывшего кадета 2-го корпуса. – Владимир,1907. – 16 с.
- 14.Богданович М.И. Воспоминани о бароне Н.В. Медеме // РС. – 1877. - №7. – С.428-430.

15. Голицын Н.С. Императорская военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания кн. Н.С. Голицина о его службе в Академии // Русская старина. – 1883. - №2. – С.409-428; №3. – С.703-712.
16. Зайковский К.В. Воспоминания об императоре Николае Павловиче // Исторический вестник. – 1886. - №4. – С.112-119.
17. Тимченко-Рубан И.Р. Из воспоминаний о прошлом // Исторический вестник. – 1890. - №5. – С.332-354; №6. – С.610-633; №7. – С.94-114; №8. – С.304-333.
18. Милютин Д.А. Воспоминания. 1843-1856 гг. / под ред. Л.Г. Захаровой. – М., 2000. – С.99-196.
19. Дубельт Л.В. Заметки // Голос минувшего. – 1913. - №3. – С.120-171.
20. Кюстин А. де. Россия в 1839 году. – М., 1996. – Т.1-2.
21. Bismark F.W. Die kaiserliche russische Kriegsmacht im Jahre 1835 oder meine Reise nach St. Petersburg. – Carlsruhe, 1836.
22. Краткий обзор состояния русской армии в царствование императора Николая I // ВС. – 1896.- №7. – С. I-XX.
23. Переселенков С.А. Систематический указатель статей, напечатанных в неофициальной части Педагогического сборника за 50 лет (1864-1914); Вн же. Систематический указатель к официальной части Педагогического сборника за 50 лет (1864-1914). – ПГ., 1917.
24. Карабанов А.П. 125-летний юбилей 1-го Кадетского корпуса. 1732-1857. – СПб., 1857; Ломан Н.А. История 2-го кадетского корпуса. – СПб., 1862; Карцов П.П. Исторический очерк Новгородского графа Аракчеева кадетского корпуса и Нижегородской военной гимназии 1834-1884. – СПб., 1884; Поливанов А.Н. Пятидесятилетие 2-го Московского кадетского корпуса. – М., 1899; Максимовский М. Исторический очерк развития главного инженерного училища. 1819-1869. – СПб., 1869; Жерве Н.П., Строев В.К. Исторический очерк 2-го кадетского корпуса 1712-1912. – СПб., 1912. - Т.1,2.